

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌՆ ԸՍՏ 1897թ. ՄԱՐԴԱՀԱՍՏԱՐԻ

Պատմական աղբյուրների թվում հատուկ տեղ են զբաղեցնում ժողովրդագրական տվյալները: Ժողովրդագրության վերաբերյալ հնարավորին չափ ամբողջական պատկերացում են տալիս մարդահամարի նյութերը: Նման մարդահամար Ռուսական կայսրությունում պետական մակարդակով առաջին անգամ անցկացվել է 1897թ., և այն մեծ նշանակություն ունի հայոց պատմության ուսումնասիրման համար, քանզի Արևելյան Հայաստանը 19-րդ դարի առաջին կեսից կայսրության բաղկացուցիչ մասն էր կազմում: Չեռք բերված հայկական մի շարք տարածքներից ձևավորվեց Հայկական մարզը, որը մի շարք վարչական փոփոխություններից հետո 1872թ. վերակազմավորվեց Երևանի նահանգի: Այն բաժանվեց 7 գավառի՝ Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի, Նոր Բայազետի, Սուրմալուի, Շարուր - Գարալազյազի և Նախիջևանի:

Պատմական հայկական այս տարածքների միավորումը Ռուսական կայսրությանը իր հետ բերեց բազմաթիվ վերափոխումներ: Ռուսաստանն այս տարածաշրջանում հետապնդում էր իր քաղաքական շահերը և տարածում համապատասխանաբար իր տնտեսական և սոցիալական քաղաքականությունը: Այդ մասին ավելի ստույգ պատկերացում կարելի է կազմել մարդահամարի նյութերին ծանոթանալով: Տնտեսական և քաղաքական բնագավառում տեղի ունեցող փոփոխությունների հետ միաժամանակ փոխվում էր նաև երկրի դեմոգրաֆիկ պատկերը՝ նոր ձևով էին տեղաբաշխվում մարդկային ռեսուրսները: Ելնելով վերը նշվածից՝ կարելի է ասել, որ օրակարգի հարց էր դարձել երկրի ժողովրդագրական, տնտեսական և սոցիալական տվյալների մշակումը, այսինքն՝ մարդահամարի անցկացումը: Դա պայմանավորված էր նաև նրանով, որ մինչև 1897թ. անցկացրած մարդահամարները լիարժեք չէին: Կանոնավոր կերպով բնակչությունը հաշվեգրվում էր միայն Սանկտ-Պետերբուրգում և Մոսկվայում, այսինքն՝ այդ հաշվեգրումները կրում էին տեղային բնույթ: Ավելին, հաշվեգրումների կազմակերպման և մեթոդաբանության մեջ չկար միասնականություն, կարգ ու կանոն, ճշգրտված չէին անցկացման ժամկետները, քարտերի ձևերը, հարցման ծրագիրը և մշակման ծրագիրը խիստ տարբերվում էին միմյանցից, հավաքված ոչ բոլոր տվյալներն էին մշակվում և հրատարակվում:

1895թ. հունիսի 5-ին հրապարակվեց "Положение о первой всеобщей переписи населения Российской империи", որով հաստատվեց մարդահամար անցկացնելու ծրագիրը և նպատակը՝ պարզել բնակչության քանակը, կազմը, տեղաբաշխումը: Այն մշակվել էր Պ.Սեմյոնով-Տյան-Շանսկու (1827-1914) կողմից, որը 1875-1897թթ. վիճակագրական խորհրդի նախագահն էր: Մարդահամարն անցկացվեց 1897թ. փետրվարի 9-ին (հունվարի 28): Իսկ արդյունքների վերլուծությունը տևեց շուրջ 7 տարի: Դրանք հրատարակվեցին 1904-1905թթ.: Մարդահամարի՝ Արևելյան Հայաստանին վերաբերող բաժնում մյուս գավառների հետ միասին բազմակողմանիորեն ներկայացված է նաև Ալեքսանդրապոլի գավառը:

Երևանի նահանգը զբաղեցնում էր 23226,4 վերստ տարածություն՝ 829556 մարդ բնակչությամբ, որի 53.16 % հայեր էին: Բնակչության խտությունը 1² վերստի վրա կազմում էր 35,71 մարդ: Նահանգում Երևանի գավառից հետո ամենախիտ բնակեցվածը Ալեքսանդրապոլի գավառն էր: Համեմատաբար նոսր էին բնակեցված նահանգի հարավ - արևելյան և հարավ - արևմտյան հատվածները: Փոքր էր քաղաքային բնակչության թիվը. նահանգի 5 քաղաքներում բնակվում էր ընդամենը 81509 մարդ, կամ բնակչության մոտ 12%-ը: Ինչպես նահանգի, այնպես էլ Ալեքսանդրապոլի գավառի ու Ալեքսանդրապոլ քաղաքի արական բնակչության թիվը գերազանցում էր իգականը: Այդ տարբերությունը որոշ վայրերում հասնում էր նույնիսկ 25%-ի (տես աղյուսակ 1): Ալեքսանդրապոլի գավառը զբաղեցնում էր 3303.7 վերստ² տարածություն՝ 165 503 մարդ բնակչությամբ, որից 19049 արական, իսկ 76021-ը իգական սեռի էին :

Աղյուսակ 1¹

	գավառներ և քաղաքներ	բնակչությունը	
		արական	իգական
1.	Երևանի ք. Երևան	82 899 17 328	67 980 11 678
2.	Ալեքսանդրապոլի ք. Ալեքսանդրապոլ	89 482 19 049	76 021 11 567
3.	Նախիջևանի ք. Նախիջևան ք. Օրդուբադ	52 984 4 666 2 458	47 787 4 124 2 153
4.	Նոր Բայազետի ք. Նոր Բայազետ	63 128 4 370	59 445 4 116
5.	Սուրմալուի ք. Իգդիր	47 269 2689	41 786 1991
6.	Շարուր - Դարալագյազի ք. Բաշնորաշեն	41 055 504	35 483 363

Բնակչության խտությունը 1վերստ²-ի վրա 50.09 մարդ էր: Գավառի բնակչությունը բազմազան էր, մեծամասնությունը հայեր էին՝ 141522 մարդ, իսկ յուրաքանչյուր 100 մարդու հաշվով հայերի թիվը կազմում էր 85:

Աղյուսակ 2

Ազգություն	Գավառում	Քաղաքում
հայեր	141522	21771
թաթարներ(տեղական թուրքեր)	7832	1090
ռուսներ	6836	5157
քրդեր	4976	101
հրեաներ	450	415
ասորիներ	34	-----
այլազգիներ	3853	2082
ընդամենը	165503	30616

1897թ. այսպիսին էր գավառի բնակչության պատկերն ըստ ծննդավայրի՝

1. Տեղում ծնվածներ 148179 մարդ
2. Երևանի նահանգի այլ գավառներում ծնվածներ 2607
3. Այլ նահանգներում ծնված եկվորներ 10749
4. Այլ պետություններում ծնված եկվորներ 3968

Քանակական փոփոխությունների էր ենթարկվել նաև գավառական կենտրոն Ալեքսանդրապոլ քաղաքի բնակչությունը: Եթե 1892թ. քաղաքի բնակչությունը կազմում էր 25990 մարդ², ապա 1897թ՝ 30616 մարդ: Երևանի նահանգի քաղաքների մեջ Ալեքսանդրապոլն իր բնակչության թվով մինչև 20-րդ դարի սկիզբը գրավում էր առաջին տեղը՝ իրենից հետ թողնելով նաև նահանգական կենտրոն Երևանը:

Աղյուսակ 3³

	քաղաքներ	1897թ.		
		արական	իգական	ընդամենը
1.	Ալեքսանդրապոլ	19 049	11 567	30 616
2.	Երևան	17 328	11 678	29 006
3.	Նախիջևան	4 666	4 124	8 790
4.	Օրդուբադ	2 458	2 153	4 611
5.	Նոր Բայազետ	4 370	4 116	8 486
	Ընդամենը քաղաքների բնակչությունը	47 871	33 638	81 509

¹ Կազմված է «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г.» - ի տվյալների հիման վրա:

² Кавказский календарь на 1893 г., стр. 54.

³ Կազմված է «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г.» - ի տվյալների հիման վրա :

1892թ. համեմատությամբ՝ Ալեքսանդրապոլ քաղաքի բնակչությունն ավելացել էր շուրջ 20%-ով: Սակայն բնակչության այսպիսի աճը հիմնականում պայմանավորված էր մեխանիկական գործոնով: Հայերի թիվն ըստ 1897թ. մարդահամարի կազմում էր 21 771 մարդ: Գավառի բնակչության կազմում երրորդ տեղը զբաղեցնում էին ռուսները (վեիկոռուսներ, մալոռուսներ, բելոռուսներ): Նրանց թվի ավելացումը պայմանավորված էր հիմնականում հետևյալ գործոններով.

1. ռուսական բանակի ստորաբաժանումների գոյությամբ,
2. ռուսաստանի ռազմաստրատեգիական նպատակների և տարանցիկ առևտրի զարգացման համար Թիֆլիս - Կարս երկաթուղագծի կառուցմամբ (1895 – 1899թթ.),
3. ցարական կառավարության կիրառած գաղութային քաղաքականությամբ (տարածքն օգտագործվել է որպես աքսորավայր):

Ըստ մարդահամարի տվյալների՝ բնակչության մեջ 89.1 % (147495 մարդ) են կազմում մինչև 49 տարեկանները, իսկ 80-ից ավելի տարիք ունեցողների թիվը խիստ սակավ է՝ 0.6% (1067 մարդ):

Աղյուսակ 4⁴

տարիքը	թիվը		
	արական	իգական	ընդամենը
1 տարեկանից ցածր	2 491	2 062	4 553
1-9	22 637	22 879	45 516
10-19	17 460	15 537	32 997
20-29	18 637	10 831	29 468
30-39	10 987	9 888	20 875
40-49	7 596	6 490	14 086
50-59	5 014	4 192	9 206
60-69	2 992	2 494	5 486
70-79	1 165	1 084	2 249
80-89	390	396	786
90-99	84	114	198
10-109	20	34	54
110 և ավելի	-	5	5
անհայտ	9	5	14
Ընդամենը	89 482	76 021	165 503

Մարդահամարի նյութերն ամբողջական և համակողմանի տվյալներ են պարունակում նաև բնակչության զբաղվածության մասին: Հիմնականում այն ներկայացված է գյուղատնտեսությամբ զբաղվածներով, չնայած որ գյուղացիական ռեֆորմից հետո շատ գյուղացիներ մեկնեցին Ալեքսանդրապոլ, Երևան և այլ քաղաքներ՝ համարելով վարձու բանվորների շարքերը:

Աղյուսակ 5⁵

զբաղմունքը	ինքնուրույն զբաղ. ունեցողներ		մրանց ընտանիքի անդամներ	
	արական	իգական	արական	իգական
գյուղացիական և քոչվոր տնտեսութ.	16 599	408	52 603	64 267
ընդհանուր թիվը	17 007		116 870	
մրանցից՝ կողմնակի զբաղմունք ունեցողները	1 181	38	628	2 097
ընդհանուր թիվը	1 219		2 725	

Արդյունաբերությունը զավառում մինչև 19-րդ դարի 80-ական թթ. վերջը և 90-ականների սկիզբը ներկայացված էր արհեստագործությամբ, տնայնագործությամբ, մանուֆակտուրային փոքր ձեռնարկություններով: Ալեքսանդրապոլում դեռևս 1891թ.

⁴ Կազմված է «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г.» - ի տվյալների հիման վրա:

⁵ Նույնը:

գործում էր 34 ման ձեռնարկություն՝ 131 աշխատողներով⁶: Ընդհանուր առմամբ՝ քաղաքում ինքնուրույն զբաղվածություն ունեւր 13538 մարդ:

Աստիճանաբար քաղաքում ավելանում էր պետական ծառայության մեջ ընդգրկվածների թիւը: Քաղաքի և գավառի ադմինիստրացիայի կազմում, դատարանում, ոստիկանությունում աշխատում էր 303 մարդ, զինված ուժերում՝ 6391, երկաթուղում՝ 119, կրթադաստիարակչական ծառայության մեջ՝ 54 մարդ:

Մարդահամարն ընդգրկում է մանրամասն տվյալներ նաև գավառի ազգաբնակչության կրթական մակարդակի և գրագիտության վերաբերյալ: Գավառում բավական ցածր էր գրագետների թիւը՝ ընդամենը 16 712 մարդ, որից 14 354-ը արական սեռի ներկայացուցիչներ էին, 2358-ը՝ իգական: Ալեքսանդրապոլ քաղաքում գրագետների թիւը 10 144 էր, որից 8324-ը արական, 18 206-ը իգական սեռի ներկայացուցիչներ էին: Չնայած պաշտոնական լեզուն ռուսերենն էր, բնակչության մեծ մասը չէր տիրապետում դրան: Ռուսաստանում կամ Եվրոպայում կրթություն ստանալու հնարավորություն ունեցել էր բնակչության 0.6%-ը միայն:

Աղյուսակ 6⁷

	համալսար. կրթությամբ	բարձրագույն տեխն.կրթությամբ	հատուկ միջն.կրթ.	միջն.ուսումն. հաստատութ.	բարձր. և միջն.գիմվ.
գավառ	5	10	10	88	3
քաղաք	29	6	30	689	126
ընդամենը	34	16	40	777	129

Գրագիտության մակարդակով հայերը զիջում էին ռուսներին, բայց 3 անգամ գերազանցում էին տեղական թուրքերին:

Մարդահամարի տվյալները ցույց են տալիս նաև դավանանքի հստակ պատկերը. հավատացյալների թիւը գավառում կազմում էր 165 503 մարդ, իսկ քաղաքում՝ 30616: Ընդհանուր առմամբ՝ հայ առաքելականները 80.47% են, մահմեդականները՝ 5.13%, ուղղափառները՝ 4.35%, հայ կաթոլիկները՝ 5.75%:

Երկարատև խաղաղ ժամանակահատվածը գավառում ապրելու, զարգանալու հեռանկար էր ստեղծում: Աստիճանաբար ավելանում էր ընտանեկան տնտեսությունների թիւը: 1897թ. Ալեքսանդրապոլի գավառում հաշվվում էր 20 460 տնտեսություն, որից 4271՝ Ալեքսանդրապոլում: Գավառում ընտանիքները հիմնականում բազմանդամ էին: 1897թ. մարդահամարի տվյալներով ընտանիքի անդամների միջին թիւը գավառում կազմել է ութ, քաղաքում՝ յոթ մարդ:

Ընտանիքի անդամների այսպիսի մեծ թիւը պայմանավորված էր նաև ընտանիքը կամ ծովաը հարկային միավոր ճանաչելու մասին 19-րդ դարի 40-ական թթ, գործող օրենքով: Հարկի ծանրությունը մեղմելու համար հազվադեպ էին առանձնանում ծխերը, մասնատվում նոր ընտանիքների: Այս համակարգը շարունակում էր գործել նաև 90-ական թթ.: Ավելի ուշ՝ 1893թ. դեկտեմբերի 20-ին, Անդրկովկասում նոր օրենքի հիման վրա ծխահարկը ունեցվածքային հարկով փոխարինվելը ընտանիքի բազմանդամության աստիճանական նվազեցման պատճառներից մեկը եղավ:

Աղյուսակ 7⁸

	կնտեսությունների ընդհ. թիւը	շնչերի ընդհ. թիւը	ընդհանուր թիւն ըստ շնչերի						
			2	3	4	5	6-10	11 և ավելի	ընդհ.
գավառ	20 460	165503	814	1487	2161	2442	8846	4088	19 838
քաղաք	4 271	30 616	330	495	656	626	1658	3 229	3 994

⁶ Кавказский календарь на 1893г., стр. 47.

⁷ Կազմված է «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г.» - ի տվյալների հիման վրա:

⁸ Նույնը:

Մարդահամարը տեղեկություններ է պարունակում ինչպես Երևանի նահանգի, այնպես էլ Ալեքսանդրապոլի գավառի և Ալեքսանդրապոլ քաղաքի բնակչության սոցիալական կազմի վերաբերյալ:

Աղյուսակ 8⁹

գավառ	ազնվ. դաս	հոգևոր. դաս	վաճառ. դաս	քաղքենիներ	գյուղացիներ	այլահայտակներ	այլ դասերի ներկայացուցիչներ
Երևանի գ. ք.Երևան	3712 2170	1208 334	187 185	15 059 14 927	124 914 8094	4154 2122	1645 1174
Ալեքսպոլի գ. ք.Ալեքսպոլ	1394 1111	1572 302	381 363	20 745 20 240	138 515 7 999	2 296 462	600 139
Նախիջևանի գ. ք.Նախիջևան ք.Օրդուբադ	1769 626 165	717 87 12	143 1 -	10168 6027 3766	85637 1503 499	2074 511 147	263 35 22
Նոր Բայազետի գ. ք.Նոր Բայազետ	291 65	786 88	225 220	7641 7480	112840 413	123 15	667 205
Մուրմալուի գ. ք.Իգդիր	1005 142	452 61	73 31	71 18	84025 3589	2626 399	803 440
Շարուր - Դարբասկյանի գ. ք.Քաշտրաշեն	1389 140	318 -	3 3	216 43	72884 589	1624 86	104 6
Էջմիածնի գ. ք.Վաղարշապատ	1263 196	1478 194	2 2	322 126	118265 3886	2591 779	316 84
Ընդամենը նահանգում	1082 3	6531	1014	54 222	737080	15488	4398
Որից քաղաքում	4615	1078	805	52627	26572	4521	2105

Ակնհայտ է, որ Ալեքսանդրապոլի գավառում, նահանգի մյուս գավառների համեմատությամբ, բացարձակ մեծամասնություն են կազմել հոգևորականները, վաճառականները, գյուղացիներն ու քաղքենիները: Ի դեպ, այս վերջին անվան տակ նկատի են առնվել արհեստավորներն ու մանր առևտրականները: Եվ քանի որ Ալեքսանդրապոլը արհեստավորական քաղաք էր, ուստի բնականաբար այստեղ այդ թիվը ամենամեծն էր՝ 20 240: Մարդահամարի նյութերում Ալեքսանդրապոլի բնակչության զբաղվածությունը ներկայացնող ցուցակներում հիշատակվում են շուրջ 37 արհեստ, 65 անուն զբաղմունք:

Ընդհանուր առմամբ 1897թ. մարդահամարի տվյալները հնարավորություն են տալիս ամբողջական պատկերացում կազմելու Ալեքսանդրապոլի բնակչության սոցիալ- տնտեսական կացության, զբաղվածության ու կենցաղային առօրյայի մասին և հարուստ նյութ են պարունակում հետագա բազմակողմանի ուսումնասիրությունների համար: Բացի այդ, մարդահամարը մարդկային և տնտեսական ռեսուրսների հաշվառման առաջնային հավաստի և ճշգրիտ եղանակն է: Այն տեղեկություններ է պարունակում բնակչության տեղաբաշխման, քանակի, զբաղմունքի, գրագիտության մակարդակի, ինչպես նաև ազգագրական և դավանաբանական պատկերի մասին և թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ Ռուսաստանին միացված հայկական տարածքներում հայերի համար ստեղծվել էին խաղաղ սպրեյու և զարգանալու հնարավորություններ: Դրան նպաստեցին նաև 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Ռուսաստանում տեղի ունեցած մի շարք կարևոր իրադարձություններ: 1861թ. անցկացված գյուղացիական ռեֆորմի արդյունքում. մեծ քանակությամբ ազատված աշխատուժը հնարավորություն ստեղծեց արդյունաբերության և առևտրի արագ զարգացման համար: Անցկացվեցին բարեփոխումներ բանկային համակարգում, ընդլայնվեց երկրի երկաթուղային ցանցը, արտերկրյա ներդրումների շնորհիվ զարգացավ արդյունաբերությունը: Ռուսաստանը վերածվում էր

⁹ Կազմված է «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г.» - ի տվյալների հիման վրա:

արդյունաբերական տերության միաժամանակ այս գործընթացի մեջ ակտիվորեն ներգրավելով նաև Անդրկովկասը և, մասնավորապես, Արևելյան Հայաստանը, որտեղ նույնպես սկսեց զարգանալ արդյունաբերությունը, կառուցվեց երկաթգիծ, ակնրախ երասարանքադրամային հարաբերությունների աշխուժացումը: Այս առումով 1897թ. Համառուսաստանյան առաջին մարդահամարը մեզ համար միակ հավաստի աղբյուր է 19-րդ դարավերջի Ռուսաստանի և մասնավորապես Անդրկովկասի տարածաշրջանի հայ ազգաբնակչության զարգացման ընթացքի ուսումնասիրման համար՝ կայսրության վարած քաղաքականության ֆոնի վրա:

АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКИЙ УЕЗД ПО ПЕРЕПИСИ 1897 ГОДА

____ *Резюме* ____

____ *Л. АСОЯН* ____

Перепись была проведена 28 января /9февраля/ 1897г. Анализ данных переписи был закончен 1904-1905гг. В материалах переписи вместе с другими уездами Ереванской губернии был представлен и Александропольский уезд. Несмотря на многие минусы, материалы переписи дают возможность составить наиболее ясное и полное представление о социально-экономическом положении, о занятости и быте населения, и являются богатейшим материалом для дальнейшего разностороннего исследования. Кроме того, перепись населения-это первый и наиболее точный метод учета людских и экономических ресурсов. Перепись населения содержит данные о распределении, численности, занятиях, уровне грамотности и образования населения. Материалы переписи позволяют заключить, что на территории, присоединенной к Российской империи, для армян были созданы мирные условия жизни и развития. Этому способствовали также позитивные перемены в политике и экономике. И в этом ракурсе материалы переписи 1897 г. для нас служат источником для изучения процесса развития армянского населения на фоне политики Российского государства.